

Պատանական աղքատների թվում հիմնական աղքատները ժողովրդագրական տվյալները: Ժողովրդագրության վերաբերյալ հնաքավարին չափ ամբողջական պատկերացում են ապախ մարդահամարի նյութերը: Նման մարդահամար Ռուսական կայսրությանում պետական մակարդակով առաջին անգամ անցկացվել է 1897թ., և այն մեծ նշանակություն անի հայոց պատմության ուսումնասիրման համար, քանզի Արեւելյան Հայաստանը 19-րդ դարի սառնի կեսից կայսրության բաղկացուցիչ մասն էր կազմում: Ձեռք բերված հայկական մի շարք ապրածքներից ձևավորվեց Հայկական մարզը, որը մի շարք վարչական փոփոխություններից հետո 1872թ. վերակազմավորվեց Երևանի նահանգի: Այն բաժանվեց 7 գավառի՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Մուրմայուի, Շաղուր - Դարալագյազի և Նախիջևանի:

Պատանական հայկական այս ապրածքների միավորումը Ռուսական կայսրությանը իր հետ բերեց բուզմաթիվ վերափոխումներ: Ռուսարտանն այս տարածաշրջանում հետապնդում էր իր քաղաքական շահերը և տարածում համապատասխանաբար իր տնտեսական և սոցիալական քաղաքականությունը: Այդ մասին ավելի ստույգ պատկերացում կստեղծվի է կազմել մարդահամարի նյութերին ծանոթանալով: Տնտեսական և քաղաքական բնագավառում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետ միաժամանակ փոխվում էր նաև երկրի դեմոգրաֆիկ պատկերը՝ նույն ձևով էին աեղաբաշխվում մարդկային ռեսուրսները: Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է տեսլ, որ օրակարգի հարց էր դարձել երկրի ժողովրդագրական, անահական և սոցիալական ավալների մշակումը, այսինքն՝ մարդահամարի անցկացումը: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ մինչև 1897թ. անցկացրած մարդահամարները լիարժեք չէին: Կանոնավոր կերպով բնակչությունը հաշվեգրվում էր միայն Սանկտ-Պետերբուրգում և Մոսկվայում, այսինքն՝ այդ հաշվեգրումները կրում էին տեղային բնույթ: Ավելին, հաշվեգրումների կազմակերպման և մեթոդաբանության մեջ չկար միասնականություն, կարգ ու կանոն, ճշգրտված չէին անցկացման ժամկետները, քաղաքի ձևերը, հարցման ծրագիրը և մշակման ծրագիրը խիստ աարբերվում էին միմյանցից, հավաքված ոչ բոլոր ավալներն էին մշակվում և երաաարակվում:

1895թ. հունիսի 5-ին երապարակվեց "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи", որով հասաաավեց մարդահամար անցկացնելու ծրագիրը և նպասակը՝ պարզել բնակչության քանակը, կազմը, աեղաբաշխումը: Այն մշակվել էր Պ.Աեմյոնով-Տյան-Շանկու (1827-1914) կողմից, որը 1875-1897թթ. վիճակագրական իտրերդի նսիսագահն էր: Մարդահամարն անցկացվեց 1897թ. վեաուրվորի 9-ին (եունվարի 28): Իսկ արդյունքների վերլուծությունը անեց շուրջ 7 աարի: Դրանք երաաարակվեցին 1904-1905թթ.: Մարդահամարի՝ Արեւելյան Հայաստանին վերաբերող բաժնում մյուս գավառների հետ միասին բաղմակսղմանիարեն ներկայացված է նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Երևանի նահանգը զբաղեցնում էր 23226,4 վերաա աարածություն՝ 829556 մարդ բնակչությամբ, որի 53.16 % հայեր էին: Բնակչության խաությունը 1² վերաաի վրա կազմում էր 35,71 մարդ: Նահանգում Երևանի գավառից հետա ամենախիա բնակեցվածը Ալեքսանդրապոլի գավառն էր: Համեմաաարաբ նոսր էին բնակեցված նահանգի հարավ - արեւելյան և հարավ - արեւմյան հաավածները: Փոքր էր քաղաքային բնակչության թիվը. նահանգի 5 քաղաքներում բնակվում էր ընդամենը 81509 մարդ, կամ բնակչության մոա 12%-ը: Ինչպես նահանգի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի գավառի ու Ալեքսանդրապոլ քաղաքի արական բնակչության թիվը գերազանցում էր իգալւսը: Այդ աարբերությունը որոշ վարրերում հասնում էր նույնիսկ 25%-ի (անս աղյուսակ 1): Ալեքսանդրապոլի գավառը զբաղեցնում էր 3303.7 վերաա² աարածություն՝ 165 503 մարդ բնակչությամբ, որից 19049 արալւսն, իսկ 76021-ը բգապան սեռի էին :

Աղյուսակ 1¹

	գավառներ և քաղաքներ	ընակչությունը	
		արական	իգական
1.	Երևանի ք. Երևան	82 899 17 328	67 980 11 678
2.	Ալեքսանդրապոլի ք. Ալեքսանդրապոլ	89 482 19 049	76 021 11 567
3.	Նախիջևանի ք. Նախիջևան ք. Օրդուբադ	52 984 4 666 2 458	47 787 4 124 2 153
4.	Նոր Բայազետի ք. Նոր Բայազետ	63 128 4 370	59 445 4 116
5.	Սուրմալուի ք. Իզդիբ	47 269 2689	41 786 1991
6.	Շարուր - Դարարսպյազի ք. Բաշնուրաշեն	41 055 504	35 483 363

Բնակչության խտությունը 1 վերսա²-ի վրա 50.09 մարդ էր: Գավառի ընակչությունը բազմագում էր, մեծամասնությունը եայեր էին՝ 141522 մարդ, իսկ յուրաքանչյուր 100 մարդու եաշվով եայերի թիվը կազմում էր 85:

Աղյուսակ 2

Ազգություն	Գավառում	Քաղաքում
եայեր	141522	21771
թաթարներ(անդալյան թուրքեր)	7832	1090
ռուսներ	6836	5157
քրդեր	4976	101
հրեաներ	450	415
ասորիներ	34	—
ալյազգիներ	3853	2082
ընդամենը	165503	30616

1897թ. այսպիսին էր գավառի ընակչության պատկերն ըստ ծննդավայրի՝

1. Տեղում ծնվածներ 148179 մարդ
2. Երևանի մահաճի այլ գավառներում ծնվածներ 2607
3. Այլ մահաճներում ծնված եկվորներ 10749
4. Այլ պետություններում ծնված եկվորներ 3968

Քանակական փոփոխությունների էր ենթարկվել մահ գուվառական կենտրոն Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ընակչությունը: Եթե 1892թ. քաղաքի ընակչությունը կազմում էր 25990 մարդ², ապա 1897թ՝ 30616 մարդ: Երևանի մահաճի քաղաքների մեջ Ալեքսանդրապոլն իր թնակչության թվով մինչև 20-րդ դարի սկիզբը գլավում էր սահաջին տեղը՝ իրենից եհա թողնելով մահ մահաճական կենտրոն Երևանը:

Աղյուսակ 3³

	քաղաքներ	1897թ.		
		արական	իգական	ընդամենը
1.	Ալեքսանդրապոլ	19 049	11 567	30 616
2.	Երևան	17 328	11 678	29 006
3.	Նախիջևան	4 666	4 124	8 790
4.	Օրդուբադ	2 458	2 153	4 611
5.	Նոր Բայազետ	4 370	4 116	8 486
	Ընդամենը քաղաքների ընակչությունը	47 871	33 638	81 509

¹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

² Кавказский календарь на 1893 г., стр. 54.

³ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա :

1892թ. համեմատությամբ՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչությունը ավելացել էր շուրջ 20%-ով: Սակայն բնակչության այսպիսի աճը հիմնականում պայմանավորված էր մեխանիկական գործոնով: Հայերի թիվը ըստ 1897թ. մարդահամարի կազմում էր 21 771 մարդ: Գավառի բնակչության կազմում երրորդ տեղը զբաղեցնում էին ռուսները (վելիկոռուսներ, մալառուսներ, բելառուսներ): Նրանց թվի ավելացումը պայմանավորված էր հիմնականում եռակյալ գործոններով.

1. ռուսական բանակի սասարաթանությունների գոյությամբ,
2. ռուսաստանի ռազմատրանսպորտային միջոցների և տարանցիկ առևտրի զարգացման համար Թիֆլիս - Կարս երկաթուղագծի կառուցմամբ (1895 - 1899թթ.),
3. ցարական կառավարության կիրառած գաղութային քաղաքականությամբ (տարածքն օգտագործվել է որպես աքսորավայր):

Ըստ մարդահամարի ավյտների՝ բնակչության մեջ 89.1 % (147495 մարդ) են կազմում մինչև 49 տարեկանները, իսկ 80-ից ավելի տարեկանները թիվը խիստ սակավ է՝ 0.6% (1067 մարդ):

Աղյուսակ 4⁴

տարիքը	թիվը		
	արական	իգական	ընդամենը
1 տարեկանից ցածր	2 491	2 062	4 553
1-9	22 637	22 879	45 516
10-19	17 460	15 537	32 997
20-29	18 637	10 831	29 468
30-39	10 987	9 888	20 875
40-49	7 596	6 490	14 086
50-59	5 014	4 192	9 206
60-69	2 992	2 494	5 486
70-79	1 165	1 084	2 249
80-89	390	396	786
90-99	84	114	198
10-109	20	34	54
110 և ավելի	-	5	5
անհայտ	9	5	14
Ընդամենը	89 482	76 021	165 503

Մարդահամարի նյութերն ամբողջական և համակողմանի ավյալներ են պարունակում մաև բնակչության զրադվածության մասին: Հիմնականում այն ներկայացված է գյուղատնտեսությամբ զբաղվածներով, չնայած որ գյուղացիական ունեությունը հետաշատ գյուղացիներ մեկնեցին Ալեքսանդրապոլ, Երևան և այլ քաղաքներ՝ եամալրելու վարձու բանվորների շարքերը:

Աղյուսակ 5⁵

զրադմունքը	ինքնուրույն զրադ. ունեցողներ		նրանց ղնաանների անդամներ	
	արական	իգական	արական	իգական
գյուղացիական և քոյվոր տնտեսութ.	16 599	408	52 603	64 267
ընդհանուր թիվը	17 007		116 870	
նրանցից՝ կողմնակի զրադմունք ունեցողները	1 181	38	628	2 097
ընդհանուր թիվը	1 219		2 725	

Աղյուսակներումը գավառում մինչև 19-րդ դարի 80-ական թթ. վերջը և 90 ականների սկիզբը ներկայացված էր արհեստագործությամբ, անայնագործությամբ մանուֆակտուրային փոքր ձեռնարկություններով: Ալեքսանդրապոլում դեռևս 1891թ

⁴Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» - յ տվյալների հիման վրա:

⁵Նույնը:

գործում էր 34 մման ձեռնորկություն՝ 131 աշխատողներով⁶: Ընդհանուր առմամբ՝ քաղաքում ինքնուրույն գրադվածություն ունեւ 13538 մարդ:

Աստիճանաբար քաղաքում ավելանում էր տեղական ծառայության մեջ ընդգրկվածների թիվը: Քաղաքի և գուլամի սպանիսարացիայի կազմում, դատարանում, ոստիկանությունում աշխատում էր 303 մարդ, զինված ուժերում՝ 6391, երկաթուղում՝ 119, կրթադաստիարակչական ծառայության մեջ՝ 54 մարդ:

Մարդահամարն ընդգրկում է մանրամասն սալյակներ նաև գալստի ազգաբնակչության կրթական մակարդակի և գրագիտության վերաբերյալ: Գալստում բավական ցածր էր գրագետների թիվը՝ ընդամենը 16 712 մարդ, որից 14 354-ը արական սեռի ներկայացուցիչներ էին, 2358-ը՝ իգական: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում գրագետների թիվը 10 144 էր, որից 8324-ը արական, 18 206-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ էին: Չնայած պաշտամական լեզուն ռուսերենն էր, բնակչության մեծ մասը չէր տիրապետում դրան: Ռուսաստանում կյանք Եվրոպայում կրթություն ստանալու հնարավորություն ունեցել էր բնակչության 0.6%-ը միայն:

Աղյուսակ 6⁷

	համալսար. կրթությամբ	բարձրագույն տեխն.կրթությամբ	հատուկ միջն.կրթ.	միջն.ուսումն. հասաաաաթ.	բարձր. միջն.գինվ.
գավառ	5	10	10	88	3
քաղաք	29	6	30	689	126
ընդամենը	34	16	40	777	129

Գրագիտության մակարդակով հայերը զիջում էին ռուսներին, բայց 3 անգամ գերազանցում էին տեղական թուրքերին:

Մարդահամարի սալյակները ցույց են ապիս նաև դավանանքի հստակ պատկերը. հավատացյալների թիվը գավառում կազմում էր 165 503 մարդ, իսկ քաղաքում՝ 30616: Ընդհանուր առմամբ հայ առաքելականները 80.47% են, մահմեդականները՝ 5.13%, ուղղավառները՝ 4.35%, եայ կաթոլիկները՝ 5.75%:

Երկարատև խաղաղ ժամանակահատվածը գավառում ապրելու, զարգանողա ետանկար էր առեղծում: Աստիճանաբար ավելանում էր ընտանեկան տնտեսությունների թիվը: 1897թ. Ալեքսանդրապոլի գավառում հաշվվում էր 20 460 տնտեսություն, որից 4271՝ Ալեքսանդրապոլում: Գավառում ընտանիքները հիմնականում բազմանդում էին: 1897թ. մարդահամարի սալյակներով ընտանիքի անդամների մեջին թիվը գավառում կազմել է ութ, քաղաքում՝ յոթ մարդ:

Ընտանիքի անդամների այսպիսի մեծ թիվը պայմանավորված էր նաև ընտանիքը կամ ծուխը հարկային միավոր ճանաչելու մասին 19-րդ դարի 40-ական թթ. գործող օրենքով: Հարկի ծանրությունը մեղմելու համար հազվադեպ էին առանձնանում ծխերը, մասնաալում նոր ընտանիքների: Այս համակարգը շարունակում էր գործել նաև 90-ական թթ.: Ավելի ուշ՝ 1893թ. դեկտեմբերի 20-ին, Անդրկովկասում նոր օրենքի հիման վրա ծխահարկը ունեցվածքային հարկով փոխարինվելը ընտանիքի բազմանդամությունն աստիճանական նվազեցման պատճառներից մեկը եղավ:

Աղյուսակ 7⁸

	կնտեսա- յությունների ընդհ. թիվը	շնչերի ընդհ. թիվը	ընդհանուր թիվն ըստ շնչերի						
			2	3	4	5	6-10	11 և ավելի	ընդհ.
գավառ	20 460	165503	814	1487	2161	2442	8846	4088	19 838
քաղաք	4 271	30 616	330	495	656	626	1658	3 229	3 994

⁶ Кавказский календарь на 1893г., стр. 47.

⁷ Հազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» -ի սալյակների հիման վրա:

⁸ Նույնը:

Մարդահամարը անդերոթյուններ է պարունակում ինչպես Երևանի մահանգի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի գավառի և Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ:

Աղյուսակ 8⁹

գավառ	ազնվ. դաս	եղևուր. դաս	վաճառ. դաս	քաղցենի- մեր	գյուղա- ցիներ	այլա- նարս- աակներ	այլ դասերի ճեղքայա- ցուցիչներ
Երևանի գ. ք. Երևան	3712 2170	1208 334	187 185	15 059 14 927	124 914 8094	4154 2122	1645 1174
Ալեքսպոլի գ. ք. Ալեքսպոլ	1394 1111	1572 302	381 363	20 745 20 240	138 515 7 999	2 296 462	600 139
Նախիջևանի գ. ք. Նախիջևան ք. Օրդուրադ	1769 626 165	717 87 12	143 1 -	10168 6027 3766	85637 1503 499	2074 511 147	263 35 22
Նոր Բայազետի գ. ք. Նոր Բայազետ	291 65	786 88	225 220	7641 7480	112840 413	123 15	667 205
Սուրմալուի գ. ք. Իզմիր	1005 142	452 61	73 31	71 18	84025 3589	2626 399	803 440
Շարուր - Դարալագյազի գ. ք. Բաշմուրաշեն	1389 140	318 -	3 3	216 43	72884 589	1624 86	104 6
Էջմիածնի գ. ք. Վաղարշապատ	1263 196	1478 194	2 2	322 126	118265 3886	2591 779	316 84
Ընդամենը մահանգում	1082 3	6531	1014	54 222	737080	15488	4398
Որից քաղաքում	4615	1078	805	52627	26572	4521	2105

Այնուհետ է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում, մահանգի մյուս գավառների համեմատությամբ, քաղաքային մեծամասնության են կազմել եղևուրակները, վաճառականները, գյուղացիներն ա քաղցենիները: Ի դեպ, այս վերջին անվան առաջ նկատի են առնվել արենատավորներն ա մանր ստեղծականները: Եվ քանի որ Ալեքսանդրապոլը արենատավորական քաղաք էր, ուստի բնականաբար այստեղ այդ թիվը ամենամեծն էր՝ 20 240: Մարդահամարի նյութերում Ալեքսանդրապոլի բնակչության զբաղվածությունը ներկայացնող ցուցակներում եիշատակվում են շուրջ 37 արենատավոր, 65 անասն զբաղվածներ:

Ընդհանուր առմամբ 1897թ. մարդահամարի տվյալները ենարավորություն են ապալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու Ալեքսանդրապոլի բնակչության սոցիալ- տնտեսական կացության, զբաղվածության ու կենցաղային սաօրյալի մասին և ենարատ նյութ են տրաբունակում ենաազա քաղաքային ուսումնասիրությունների ենամար: Բացի այդ, մարդահամարը մարդկային և անասնական ռեսուրսների ենշվառման ստաջնային ենվաստի և ճշգրիտ ենանակն է: Այն անդեկություններ է սրաբունակում բնակչության տեղաբաշխման, քանակի, զրաղմունքի, զրագիտաբան մակարդակի, ինչպես նաև ազգագրական և դավանաբանական սրակների մասին և թույլ է տալիս ենգրակացնելու, որ Ռուսաստանին միացված ենլկական աարածքներում ենայերի ենամար ստեղծվել էին խաղաղ ազրեելու և զարգանալու ենարավորություններ: Դրան նալասանցին նաև 19-րդ դարի ենլյաղդ կեսին Ռուսաստանում անդի ունեցած մի շարք կարևոր իրադարձությաններ: 1861թ. անցկացված գյուղացիական ռեֆորմի արդյունքում. մեծ քանակությամբ ազաաված աշխատուժը ենարավորաբան սանեղծեց արդյունաբերության և առևարի արագ զարգացման ենամար: Անցկացվեցին քարեվտիսումներ քանկային ենամակարգում, ընդլայնվեց ենլրի ենկաթուղային ցանցը, արանենլրյա ենդրաումների շնորեիվ զարգացավ արդյունաբերությունը: Ռուսաստանը վերածվում էր

⁹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897г.» - ի տվյալների հիման վրա:

արդյունաբերական տնտեսության միաժամանակ այս զործընթացի մեջ ակադեմիկոսներն ներգրավելով նաև Անդրկովկասը և, մասնավորապես, Արևելյան Հայաստանը, որտեղ նույնպես սկսեց զարգանալ արդյունաբերությունը, կապուցվեց երկաթգիծ, ակնհայտ էր ապրանքադադանային հարաբերությունների աշխուժացումը: Այս սառնակ 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը մեզ համար միակ եավաստի աղբյուր է 19-րդ դարավերջի Ռուսաստանի և մասնավորապես Անդրկովկասի տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության զարգացման ընթացքի ուսումնասիրման համար՝ կայսրության վարած քաղաքականության ֆոնի վրա:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ УЕЗД ПО ПЕРЕПИСИ 1897 ГОДА

____ *Резюме* _____

____ *Л. Асоян* _____

Перепись была проведена 28 января /9февраля/ 1897г. Анализ данных переписи был закончен 1904-1905гг. В материалах переписи вместе с другими уездами Ереванской губернии был представлен и Александропольский уезд. Несмотря на многие минусы, материалы переписи дают возможность составить наиболее ясное и полное представление о социально-экономическом положении, о занятости и быте населения, и являются богатейшим материалом для дальнейшего разностороннего исследования. Кроме того, перепись населения-это первейший и наиболее точный метод учета людских и экономических ресурсов. Перепись населения содержит данные о распределении, численности, занятиях, уровне грамотности и образования населения. Материалы переписи позволяют заключить, что на территории, присоединенной к Российской империи, для армян были созданы мирные условия жизни и развития. Этому способствовали также позитивные перемены в политике и экономике. И в этом ракурсе материалы переписи 1897 г. для нас служат источником для изучения процесса развития армянского населения на фоне политики Российского государства.